

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM

2006

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelfozetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a *Baththyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrekúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562)

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* 1971-ben megjelent első kötetében egyetlen tétel¹ található, amelyet nem sikerült példány alapján leírni, noha a kötet lelőhelye közlésre került: „Kistarcsa, Kende György”.² Bár Holl Béla, az *RMNy* egykori munkatársa megvizsgálhatta a kötetet, annak akkori tulajdonosa azonban nem járult hozzá másolat elkészítéséhez. Ennek tudható be, hogy a könyvnek az *RMNy*-ben szereplő leírásában e példányról ez olvasható: „ma nem hozzáférhető”.

Több mint három évtized után a kötet ma az egykori tulajdonosának azonos nevű fiáé, aki nagy megértéssel fogadta a kérést, hogy a könyvet behatóbb vizsgálathoz több napra is kölcsön adja. Sőt, tudatában lévén a kiadvány tudománytörténeti jelentőségének, az Országos Széchényi Könyvtár által történő másolat elkészítéséhez is hozzájárult.³

Címlapja és az azt követő ajánlása – az összesen öt, hiányos példány és töredék mellett – teljes egészében csupán ebben az egyetlen példányban maradt fenn. Így a kiadvány valóban igen jelentősnek mondható. Ez ugyanis a Heltai Gáspár és társai által magyarra fordított *Újszövetség*, amelynek a mai napig is ez az egyetlen ismert példánya, amely a címlapján az 1561. évszámot viseli.⁴ Az ezt követő három levélen a lelkipásztorkodással párhuzamosan Kolozsvárott nyomdásztulajdonos, Heltai Gáspár ajánlása olvasható, amely Nádasdi Annának, Majlát István, erdélyi vajda özvegyének szól 1561. újesztendei keltezéssel.⁵ E mű másik változata címlapján az 1562. évszámot viseli, és ajánlását Heltai „az olvasónak” címezte.

¹ *RMNy* 172.

² Jóllehet a *RMNy* a magántulajdonban levő példányokat nem veszi fel, hiszen azok vándorlása nagyobb időtávtatban szinte elkerülhetetlen, ez esetben – a kiadvány jelentőségére való tekintettel – mégis kivételt tett.

³ E helyen is ismételt köszönet illeti mindezért Kende György, budapesti evangélikus lelkész.

⁴ A Kende-féle kötetből mindössze két levél hiányzik (f_1 és s_1). Ezt Holl Béla már évtizedekkel ezelőtt feljegyezte a *RMNy*-munkálatok nyilvántartása részére.

⁵ Első szövegközlése: BOD Péter: *A szent Bibliának históriája*. [Szeben] 1748. 138–140 – Az utóbbi évtizedekben több szöveggyűjteményben is napvilágot látott: legutóbb „Az keresztyén olvasóknak” címűben ZVARA Edina gondozásában: Bp. 2003. 125–126.

Ugyanakkor zársorában itt is az 1561. évszám olvasható, és mintegy két tucat, túlnyomó részükben többé-kevésbé hiányos példányból ismeretes.⁶

A címlapján eltérő évszámot és azt követően más és más ajánlást tartalmazó két nyomtatványt Szabó Károly – a Nádasdi Annának szóló ajánlással – az 1561. év alatt egynek vette.⁷ Magyarozatként ehhez ő még hozzáfűzte, hogy „a colophonból bizonyos, hogy az egész könyv már 1561-ben ki volt nyomtatva, s csak a címlap és ajánlás nyomtatott 1562-ben.” Trócsányi Zoltán a Heltai-féle *Újszövetség* – részben csonka példányainak összevetése során – a kötetben számos helyen két szedésváltozatot ismert fel.⁸ Az egyetlen, 1561. évszámú példány korábban tehát nem vált közkinccsé, így a szedésváltozatoknak a két kiadás közötti megosztásának megnyugtató tisztázására nem volt lehetőség. Ezért hívta fel a figyelmet a *RMNy*: „Lehetséges, hogy a második kiadás (186) ellenőrizetlen példányai között is található 1561. évszámú kiadás.”⁹

Az egyetlen, 1561. évet viselő címlapos kötetnek a tulajdonos által nagyvonalúan engedélyezett, behatóbb tanulmányozása nyújtott lehetőséget e cikk szerzői számára, hogy a korábbi megállapításokon túlmenően továbbiakat is lehessen tenni. Az alábbiak során kísérlet történik a két kiadás egymáshoz való viszonyának lehetőleg pontos tisztázására, az eltérések és az azonosságok magyarozatára, a két-féle kiadvány létrejötté okának kikövetkeztetésére.

A mű példányainak összevetésével történt vizsgálódás során az eltérések megállapításakor figyelembe kellett venni, hogy a régebbi korok nyomdászai a korrektúra után még a nyomtatás munkafázisában is, szinte a sajtó mellett állva, folyamatosan javították a szedésben időközben felismert hibákat. Ez az úgynevezett sajtókorrektúra. Minden egyes ilyen beavatkozás következménye két változat: az eredeti és az igazított. Az ennek alapján kétféle íveket nyomtatásukat követően nem kezelték külön. Ilyen változtatások pedig – különösen a terjedelmesebb kiadványoknál – szinte rendszeresen és számtalan helyen történtek. Ennek azután az lett a következménye, hogy a régi, kézzel előállított könyvek kinyomtatott íveinek köteté történő összehordása során a testesebb kiadványok esetében – némi túlzással – elmondható, hogy ezek között szinte nincs két, tökéletesen azonos változatokat tartalmazó példány.

Az ilyen, többnyire egyetlen betűre vagy jelre szorítkozó beavatkozás nem tekinthető a szűkebb értelemben vett változatnak. Ezért ezek a mostani vizsgálódás során is általában figyelmen kívül maradhettek, kivéve, ha belőlük valami új körülményre következtetést lehetett levonni. Ennek figyelembe vételével történtek az 1561. és 1562. évszámos kötetek összevetése során az eltérésekre vonatkozó megállapítások. Ezek közül az első az, hogy a két eltérő évszámú kiadvány szedésének mintegy 85 százaléka azonos egymással.

⁶ *RMNy* 186.

⁷ *RMK* I 51.

⁸ *MKsz* 1917. 201–210.

⁹ *RMNy* 172.

Erre a körülményre már Trócsányi Zoltán felfigyelt, aki úgy találta, hogy az általa észlelt eltérések „az íveknek körülbelül csak egynyolcad részén található”.¹⁰ Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a túlnyomó többséget alkotó azonos szedésű részek „még a sajtóhibákat és betűtöréseket is a legpontosabban megőrizték”.¹¹ Az egyértelmű eltérések és az ezzel párhuzamosan a nagyarányú azonosságok ismertetése után vizsgálódásait így értékelte ki:

„S éppen azért mert eltérés az íveknek körülbelül csak egynyolcadrészen található, míg hétnyolcadrésze a legpontosabban egyezik, nem lehet hinni két külön kiadásban. Megtörténhetett régen is az, ami manapság sem ritka eset, hogy egyes hasábkok, vagy ívek nyomás közben szétestek, vagy egyik-másik ívből keveset nyomtak s újra kellett szedni azokat, sőt az sem lehetetlen, hogy az utolsó ívekből két szedés készült, hogy a mű mielőbb megjelenhessen, s minthogy a könyvnyomató Heltai Gáspár, aki a kolozsvári bibliát negyedmagával fordította is, az új szedésben – nyilván – bizonyos változtatásokat eszközölt. A piacra, a könyvárus ponyvájára mindenesetre egy időben került mind a két féle biblia. Az eltérés a szövegben lényegtelen. A különbség csak egyes kifejezésekben, egy-egy szó betoldásában, vagy kihagyásában s a sorok beosztásában van meg.”¹²

Gulyás Pál Trócsányi megállapításairól a következőket írta:

„Nézetem szerint valószínűbb, hogy e variánsok az ún. sajtókorrektúra következményei. ... Heltai, akinek mint a nyomda tulajdonosának ez kiváltkép módjában állott, még a nyomtatás közben is egyre csiszolt fordításán, s az „Vj Testamentom” ikerpéldányai ennek köszönhetik létüket. Azt a föltevést, hogy az ívek egy részéből egyszerre két szedést állítottak volna elő, melyet egyidejűleg két sajtón nyomtattak volna, az ez esetben megkívánt nagyszabású tipográfiai fölszerelés miatt kénytelenek vagyunk elvetni.”¹³

A fenti két szakember álláspontjának ismertetése után a továbbiakban e cikk szerzőinek megállapításaira kerül sor, amelyeket a címlapján az 1561. évszámot viselő kötetnek más példányokkal történt összevetése során tettek. A most vizsgált Heltai-féle kiadvány esetében tehát az az egyik, talán legfeltűnőbb jelenség, hogy milyen nagy terjedelemben pontosan azonos a címlapjukon 1561. és az 1562. évszámot viselő kötetek szedése. További, de sem Trócsányi, sem Gulyás által nem említett, de feltétlenül figyelemre méltó körülmény az, hogy az eltérések – eltekintve természetesen a két különböző címlapot és ajánlást tartalmazó első füzetűtől – gyakorlatilag a kötet végén mindössze tíz füzetre korlátozódnak. Ez mindössze 80 levél, vagyis az 532 levélnyi összterjedelem csupán 15 százaléka.

A címlapján az 1561. évszámot viselő példány ismerete alapján immár lehetőség nyílt a RMNy 172. tételének leírását már az első füzetre vonatkozólag is több ponton kiegészíteni, ill. helyesbíteni. A címlap részletes leírása helyett áll-

¹⁰ MKsz 1917. 209.

¹¹ MKsz 1917. 208.

¹² MKsz 1917. 209–210.

¹³ GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1929–1931. 85.

jon itt annak másolata (1. ábra). Ebből kiderül, hogy annak szövege azonos az 1562. évszámúéval, azonban sorbeosztása több helyen is attól eltérő.¹⁴ Egyetlen többletként a „Colosvárot” szó előtt külön sorban „Heltai Gáspár” neve olvasható. A piros-fekete színű nyomtatás is elvben azonos: a páratlan sorok szövege fekete, míg a párosoké piros. Az utolsó, 11. sor – az 1562. évitől eltérően – az 1561. évszámot arab számjegyekkel közli, méghozzá – szinte játékos módon – váltakozva piros és fekete színekben. A szedéstükröt léniákból összeállított kettős keret szegélyezi. A mai ismeretek szerint ez a legkorábbi alkalom, hogy Kolozsvárott ezt a megoldást választották a címlap keretezésére.¹⁵

A címlap háta üres. A következő három ( )_(2a–3a)¹⁶ lapon olvasható Heltainak Majlát István özvegyének, Nádasdi Annának „Kolozsvárott az új esztendőben 1561.” keltezéssel írt ajánlása. A Heltai-féle *Újszövetség*nek ez az első ajánlása teljes terjedelmében – a mai ismeretek szerint – csupán a most vizsgálat alá vont egyetlen kötetben maradt fenn, amely magántulajdonban lévén nem hozzáférhető. Ezért helyesnek látszott az erről készült másolat közreadása (2–4. ábra). A fentieket követi „Az uy testamentomnac könyveinec száma” két lapon ( )_(3b–4a), amely 27 újszövetségi könyvet sorol fel. A címlapot tartalmazó füzet utolsó lapja ( )_(4b) üres.

A két, címlapján 1561. ill. 1562. évszámot viselő kiadás szedésének beható, összehasonlító vizsgálata a következő eredményre vezetett. Az eltérő címlapot és előszót követően mindkettő szövegének szedése teljesen egyformának bizonyult az Ii-jelzésű füzet külső ívéig,¹⁷ de onnan kezdve már nem.

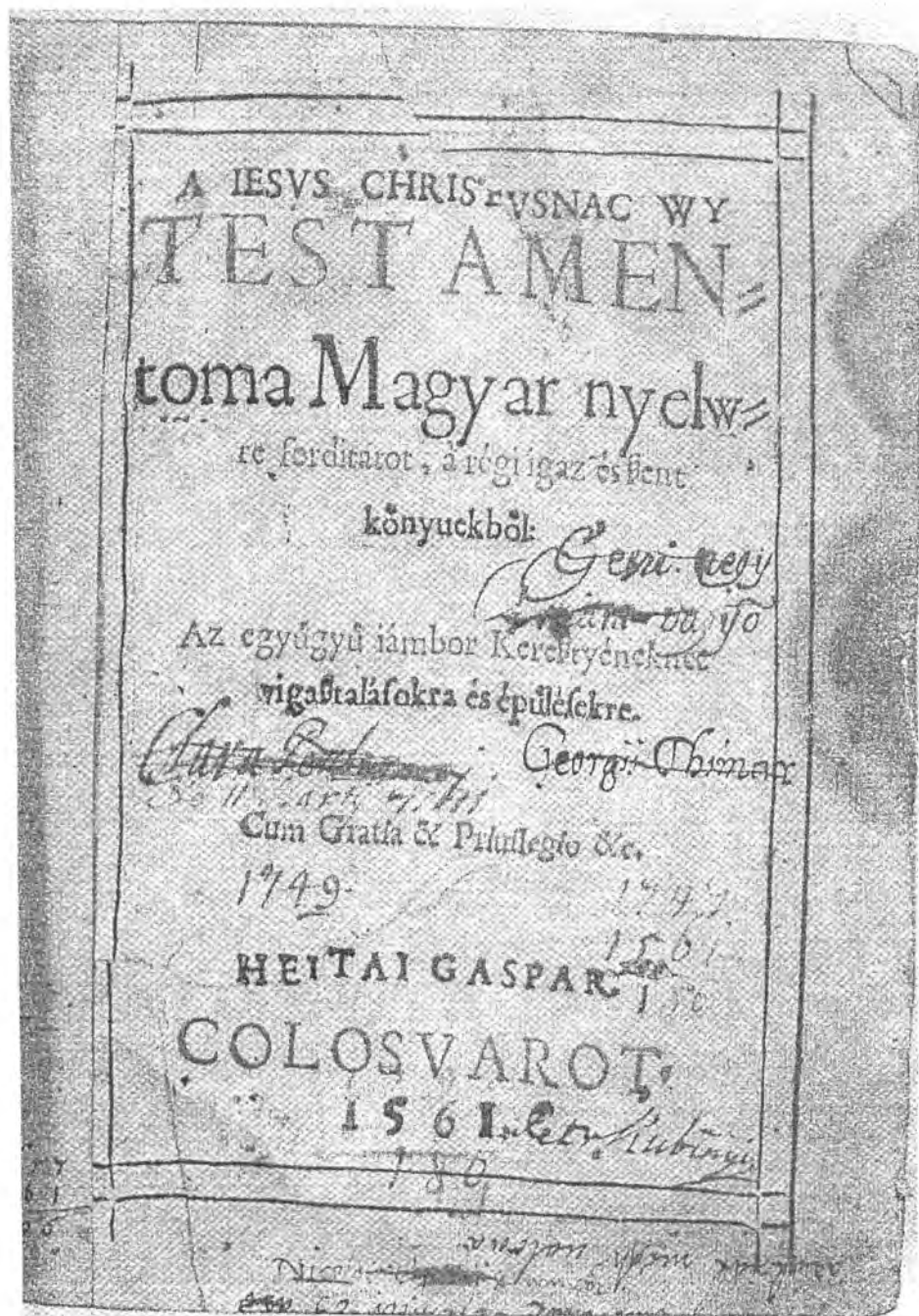
A szedés azonosságának, ill. eltérésének megállapításakor a szöveg soronkénti elrendezésén, vagyis a sormetszeten kívül, irányadó volt a marginálisok, füzetjelzések, élőfejek elhelyezkedése, az eltérő iniciálék használata, a szövegben előforduló és a nem megfelelően szorosra zárt szedés egyetlen bázisú, ún. „táncoló” sorai, a többenél jobban vagy éppen kevésbé benyomódott betűk stb. megegye-

¹⁴ Beigazolódott tehát Trócsányi feltételezése (MKSz 1917. 204–205.), hogy a MTA könyvtárában 1562. évszámot viselő, kézzel pótolta címlapon található „eltérés a címlapot másoló festő hibájából származik”. Elvben ugyanis elképzelhető lett volna korábban, hogy az esetleg – 1562. évszámmal – az 1561. évszámú kiadásról készült.

¹⁵ Pontosan ilyen módon, vagyis mind a négy oldalról kettős léniából összeállított címlapkeret a 16. századból egyetlen más magyarországi nyomtatványon sem található, jóllehet ez a megoldás külföldön már abban az időben, majd évszázadokon át meglehetősen elterjedt volt. Egy léniából álló keretezés Kolozsvárról csak jóval később, 1588–1600 közötti évekből maradt fenn: *RMNy* 614, 629, 722, 866.

¹⁶ Az első, négy levelet tartalmazó füzetnek jelzése nem csillag, amint ez a *RMNy* 172-ben olvasható, hanem „),(„. A téves közlés ugyanis abban a feltételezésben készült, hogy az az 1562. évszámot viselő kiadásban (*RMNy* 186) alkalmazott füzetjelzéssel, vagyis csillaggal azonos.

¹⁷ A negyedréti alakú kiadvány füzetei – eltekintve az első, a címlapot és az ajánlást tartalmazótól – mind két-két ívet, vagyis nyolc levelet tartalmaznak. Ezeket úgy állították össze egyetlen füzeté, hogy az egyik (külső) ív közepébe, vagyis annak második és harmadik levele közé, behelyezték a teljes másik (belső) ív mind a négy levelét. Tehát az Ii_{1-2, 7-8} leveleken a szedés mindkét kiadásban azonos, amíg az Ii₃₋₆ leveleken eltérő.

1. Az 1561. évi kiadás címlapja

A TISZTELENDŐ ES
 NAGYSÁGOS ASSONNAC,
 MADASDI ANNANAC, A BODOG MAYLAT
 István, Erdeli Wajdánac &c. özüegye-
 nec, kéuan Heltaj Gáspár, az Isten-
 nec kegyelmességet es
 békeséget.

NAGYSÁGOS ASSON-
 nom, Nem terény-
 edből vagyon ez, hogy
 rendez vadnac az embe-
 rec közet, és e yic tel-
 lyebvaló a más knál: ha-
 nem az istennee akarata
 és rendelés. Ezét
 mondgya sicut Pál, A
 melly fejedelemséget
 vadnac, Istentől vadnac, Istene. A ki ellene áll a fe-
 jedelemség nec, Istennee rendelés nec áll ellene. Ez
 másu eüsten paranczol, hogy imádkozunc a kirá-
 lyokért, és fejedelmek ért. Miért hogy ez így vag-
 yon, Nyilván fűtélég, hogy a fő fő mélyce meg-
 gondollyac és esekbe vegyét az ő tiszték nec műöl-
 tar. Mert nem arra vadnac fel magafialua, hogy
 ezac è világi pompaságát tűzzéc, testgyönyörű-
 ségben ellyenec, tobzódgyanac &c, hanem, mint
 sicut David mondgya, hogy jó fertartásba és ren-
 delésbe tar-

delés betarozás a költség, és ősiu gyűlölet az ő
 alatta valóckal diczi és, semmagakiallyac az
 Wram, Mindenha főmec első tartuan az Isten pa-
 ranzolatiinak két táblát, melyeknek főcörizés
 az ő Isten és ősiu az ősiu az ősiu az ősiu
 Isten, hogy ezokaért az Wram Isten te Nagysán
 godat meg világosítora az ő Isten Igéiűek, Isten
 Léleknek általa, hogy loc támbor fegény Isten egy-
 házi emberek, és egyéb fegény tanulócsörti a te
 nagyfogodnac Istennes eleredől és keres, eni cze-
 lekedésről tanubizonlagot télnec, Mellykét
 te N. ez elműlt elhendőben, ennyedragaságba
 nagy hűségbe, hő adományal, én hozzáim is
 meg marattal, Szeri én is nem akartam te N.
 hálaadartlan lenni, hanem esit é Isten munkát te
 N. akartam atantani, Melly nyilván nem kiczin
 munka, Mert mennyi gondolkodásban, fáradság-
 ban, költségben is állyon ennekem, afit az egy
 Isten tudgya esen, kiú lképpen ez én halálos be-
 tegségemben, és nagy erőtleniségemben.

Nem egyedül kedig voltam é munkában fog-
 laltatos, hanem egyrés ében segitet a támbor Istuan
 Wram, a Desi predicátor, az én édes suogorom
 Másikban a tistelendő Lukats Wram, a Colosua-
 ri Magyar predicátor, Ismet az én herelmes vény
 bátyám, a tistelendő Lajos Mester, a Desi fő
 Lekki Pástor. Az imádság, és a forgalmazos
 ügyeközet megvólt, hogy az Wram igéiben tist-
 rán czelekedgyűnc, Ha fogyoikozás vólt bene-
 nűnc, emberek vagyunc és igen gyarlóc: Istenől
 és emberektől boczanatot kérűnc, A fegény egy-
 ügyű keres-

üggyű keresztyéneknek akarótté foglálni és használni. Siluester János, a jámbor, jó és hasznos munkár tör, ki az idő te N. bátyának segítségével Szigedben az wy Testamentomat nyomtatta. De mi fogyatkozás lőtt legyen abba, aſt az Isten féltő keresztyének meg tudgya éltetni, egymás mellé tartván a két munkát, az ővét, és a miénket.

Ha léfneek kiknek nem tezie, hogy te N. aianlom esté munkát, Aual semmit nem gondolok. Mert a Iesus Christusban ninczen féltő, auagy affonyiálat, mint fent Pál köl. Sent János Apa köl: és Leonimus nagyobbac voltanac én nálánál. Azé it az ő munkáiokar Isten féltő affonyiálatoknac aianlotrac. Te N. az Wr Isten meg rareza az egész nemzetel egyegésben. Colofuarot, az wy esrendőben. 1561

Te Nagyságodnac jó akaróia:

... Heltai Gáspár
 ... AZ
 ...

zése vagy eltérése. Annak, hogy ugyanaz a fűzetjel vagy marginális mindenhol egészen pontosan ugyanoda kerüljön az új szedésben, viszonylag kicsi a valószínűsége, bár erre a szedők – főleg a lapok beosztásában – törekedtek. Annak a lehetőségére azonban, hogy több hibás, elcsúszott stb. betű mindkét szedésben pontosan ugyanott és azonos formában álljon, csupán elméleti.

Mivel a változatlan szedésű részek (az esetleges, de a jelenlegi vizsgálódás szempontjából gyakorlatilag csaknem egészen figyelmen kívül hagyott sajtókorrektúráktól eltekintve) teljesen megegyeznek, így ezek részletes bemutatása feleslegesnek tűnik, hiszen az azonosság a fentiekben ismertetett szempontok alapján bárki számára könnyen ellenőrizhető. Ezzel szemben az újraszédett részek eltéréseit szükségesnek látszik néhány, feltűnőbb példával bizonyítani.

Rögtön az Ii₃a lapon szembeötlő a marginálisok jól felismerhető módon eltérő elhelyezkedése. A hátlapon, bár a lapszéli jegyzetek szinte pontosan ugyanott találhatók, a 12–20. sor beosztása (számos sorvégződés, szóköz stb.) eltér egymástól, annak ellenére, hogy nincs szövegetérés, amely ezt indokolná. Álljon itt még néhány tipográfiai eltérés is ugyanerről a lapról: a 3. sor elején látható „ö” betű hibája, a 9. sor „iutalomnac” szó végének elcsúsúzása az 1562. évi kiadásban nem ismétlődik meg (5–6. ábra).

A fentieknél jelentősebb, a szöveget is érintő változtatások figyelhetőek meg a Kk fűzet első lapján, amelyre már Trócsányi is felhívta a figyelmet.¹⁸ A 8–9. sorban az „írom é leuelet”, valamint a 10. sorban a „teneked” szavak elhagyásával Heltai csiszolt a mondaton. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy pl. a Kk₂b lapon található betűeltérések azt bizonyítják, hogy nem egyszerűen a hibák kijavítása történt, hanem valóban új szedés készült: pl. a „II.rész” első sorának hibás „d” betűje, a 4. sor elnyomódott „e”-je még nem szerepel az 1561. évi kiadásban. De se szeri se száma az ilyen és ehhez hasonló eltéréseknek mind az említett, mind az ezeket követő részekben. A két szedés közötti különbségek százai szerepelnek a most ismertetésre kerülő vizsgálódások során készült jegyzetekben, amelyek mindegyike meggyőző módon bizonyítja, hogy a szöveg túlnyomó részét az „Ii” fűzet belső ívétől egyértelműen két alkalommal szedték. További eltérések ismertetésétől azonban, ennek az írásnak olvashatósága végett, el kellett tekinteni.

Az eltérő szedések megállapítására végzett módszeres vizsgálat azonban a kötet utolsó füzeteiben más, mondhatni váratlan eredményre vezetett. Megállapítható volt, hogy a Tt fűzet nagyobbik részében (T₃a–₆b, T₇b–₈a), valamint a Vv fűzetben (a Vv₄b lap kivételével) – bár helyenként itt is történtek kisebb-nagyobb változtatások – a szedés mégis lényegében azonos mindkét kiadásban. A fenti állítás alátámasztására álljon itt is csupán néhány példa az azonos szedést bizonyító hibás betűk és helyesírási hibák közül: a Tt₄a 20. sor „Titoc” szava első T-betűjének hibás vízszintes szára, az „annnya” szó ismétlődése (7–8. ábra), a Vv₁b 14. sor elején a hibás „C”, Vv₆a „Neminemü” főcím két, a többenél feljebb álló „M”-je.

¹⁸ MKsz 1917. 205.

PAZ APASTALNAC

Hűtnecc általa Mozes immarán örög leuén nem akarà à Pharao leányánac fiánac nevesztetni, inkább valasztuán, hogy az Istennec népuel nyomorúságot szenvedne, hogy nem mint à bűnnec vđó szerént valo hasznaual élne, Nagyob kazdaglágoknac itéluen à Christus-ért valo bídalmaságot, hogy nem mint az Egiptusbelieknecc drága kécnczeket. Mert néz vala à iutalomnac meg adására.

Hűtnecc általa hadgya el Egiptust, semmit nem féluén à királynac haragiától. Mert vgy vala bátor búuű, mint ki látta volna aſt, à ki láthattatlan.

Exo. 12.

Hűtnecc általa szerzé meg à Paschát, és à vérnecc amà kiontását, hogy ne illetné őket, az, à ki meg öli vala az első szülötteket.

Exo. 14.

Hűtnecc általa menénecc által à veres tengeren mint egy száraz földön, Mellyet midőn meg késertenecc az Egiptusbelickis, el nyellettenecc à tengertől.

Iof. 6.

Hűtnecc általa leomla Jerichónac kerítésse, mikoron het napig meg kerültéc volna.

Hűtnecc

PAL APASTOLNAC.

Hűtnecc általa Mozes immárán Öreg Iseuén nem akarà à Pharao leányának fiának neuef-
tőzni, inkább választuán , hogy az Istennecc né-
pével nyomorulagot szenvedne , hogy nem
mint à bünnec vőő szerént valo hasznáual élne,
Nagyobb kasdaglagoknac iteluen à Christuf-
ért valo bűdalmitasagot , hogy nem mint az
Egiptusbelieknecc draga kénczeket. Mert néz
vala à iuralomnac meg adásora.

Hűtnecc általa hadgya el Egiptust , sem-
mit nem feluen à királynac haragiától. Mert
olly bátor fűűű vala mint ki látta vólna ašt, à
ki láthattatlan.

Exod. 12.

Hűtnecc általa szerzé meg à Paschát , és à
vėrnecc amà kiontásat, hogy ne illetné őket, az,
à ki meg őli vala az első bűlötteket.

Exod. 14.

Hűtnecc általa menėnecc által à veres ten-
geren mint egy sáraz földön , Mellyet midőn
meg kéfertenecc az Egiptusbeliekis, el nyelettet-
tėnecc à tengertől.

Ios. 6.

Hűtnecc általa leomla Ierichónac keritėse,
mikoron naponként het nap meg kerültėc
vólna.

Hűtnecc

ISTENTŐL LŐT JELENESI.

XVII. RESZ.

Akron elöue egyic à het An-
gyaloc közül, kiknél à het cze-
le vala, és fióla velem, és monda
ennékem, Idüel, Meg mutatom
tenéked à nagy paraznának kár-
hozattját, melly vl à soc vizeken, mellyel pa-
ráználkottanac à földnec Királyi, És meg ré-
fegültene az ő paráznafágának boráual, kie-
laknac à földnen.

Es midön lelekben el vit vólna à pusztába,
látée egy affonyiálatot, melly egy veres bár-
son színő Bestián vl vala, melly tellyes vala ká-
romlo neueckel, Mellynec het feie, és tiz far-
ua vala. Valá kedig ez affonnyállat fe! öltöz-
ue veres bársonyba, és skárlatba És ékesítue
vala, arannyal, drága köueckel, és gyöngyee-
kel: Kezébe kedig egy arannas kupa vala,
rakua az ő paráználkodásának vtálatofságá-
ual és fertelmességéuel. És az ő homlokán è
vala írua, TITOC, Ez à nagy Babilon, à föld-
den valo paráználkodásóknac és vtálatofsá-
goknac annya.

Tt 4

Es látám

ISTENTŐL LŐT IELENÉS

XVII. RES.

Ckoron elidue egy à het Angyaloc közül, kiknél à het czebe vala, és szóla velem, és monda ennékem, Ióuel, Meg mutatom tenzked a nagy paraznanac kárhozattját, melly vl à soc vizeken, kiuel paráználkottanac à földnec Királyi, És meg ísbégültene az ő paraznaságanac boráual, kik laknac à földnen.

És midőn ielekben el vit vólna à pustába, látéc egy aszönyialatot, melly egy veres barson síuő Bestián vl vala, melly tellyes vala káromlo neueckel, Mellynec het fete, és tiz sarna vala. Vala kedig ez aszönyiallat fel őltözüe veres barsonyba, és skárlátba És ékesítue vala, arannyal, drága köueckel, és gyöngyekkel: Kezébe kedig egy arannyas kupa vala, rakua az ő paráználkodásánac vtálatóságáual és festselmességéuel. És az ő homlokán è vala írua, TITOC, Ez à nagy Babilon, à földnen valo paráználkodásoknac és vtálatóságának annya.

Tt 4

Es ládám

Mindez arra mutat, hogy a kolozsvári nyomdában a korábban készült kiadás utolsó két füzetének szövegét ún. állószedésben hagyták. Ez azt jelenti, hogy e rész betűit nem osztották vissza a szedőszekrénybe, amint ez a zavartalan üzemmenet esetén elengedhetetlen, hiszen a betűket a folyamatos szedéshez – az öntött betűk korlátozott száma miatt – ismételten felhasználták. E szövegrész betűinek állva hagyása arra utal, hogy Heltainak szándékában állott ezt a könyvét újra kinyomtatni. Betűkészletének korlátozott mérete miatt azonban csak mintegy két füzetre valót tudott ilyen módon „félretenni”.

A fentiekben részletesebben ismertetett megállapítások összefoglalása. A két kiadásban azonosnak bizonyult az A⁸-Z⁸, a⁸-z⁸, Aa⁸-Hh⁸, valamint az Ii_{1-2, 7-8} levelek szedése. Eltérés tapasztalható a)(⁴ (az 1562. évi kiadásban *⁴), Ii₃₋₆, Kk⁸-Vv⁸ levelek szedésében. Ezek közül állószedésben maradt a Tt_{3-6, 7b, 8a} és a Vv_{1-3, 4a, 5-8} lap.

Feltehetően állószedésben kívánta hagyni Heltai a Tt füzet egész külső ívét. Ugyanis egyedül az tűnik ésszerűnek, ha a teljes ív (esetleg fél íves sajtó esetén fél ív) szedése marad együtt. Elgondolható, hogy azért oszthatta vissza a Tt füzet külső íve nagy részének szedését, mert már az 1561. kiadás szövegének végére betűhiánya támadt a készletéhez viszonyítva túlságosan korán félretett állószedés miatt, ezért annak elejét bontatta meg.

Jól érzékelhető, hogy Heltai igyekezett a legjobbat nyújtani kiadványa szövegében. Ezért szövegjavításokat,¹⁹ fordítási változtatásokat²⁰ végezett el az állószedés későbbi felhasználása előtt. De úgy tűnik, hogy feltehetően a fentiekhez hasonló igazítások végett, egész lapok újraszedésére is vállalkozott, ahol talán túl sok igazítanivalót talált.²¹

Az ilyen – lényegében sajtókorrektúrának is minősíthető – esetre lehet gondolni a kolofonban olvasható „Colosvarot” esetében is, ahol az 1561. évi kiadásban helyesen áll az „S” betű”, míg az 1562. éviben fordítva. Azonban az egyik kolozsvári példányban,²² jóllehet az az 1562. kiadásból származik az említett „S”-betű állása helyes. Tehát a betű helytelen állásba hozatala az állószedésben maradt rész 1562. évi kinyomtatása alkalmával került sor. Ez tehát a „fordított sajtókorrektúra” esete, amikor a helyesen álló „S”-betű az újrayomtatás során valami okból kifolyólag kiesett vagy benyomódott, majd visszahelyezésekor azt helytelenül, fordítva rakták a helyére. Ez feltehetően az 1562. évi újrayomtatás elején történhetett, mert eddig csupán ebben az egyetlen példányban található ez a furcsaság. Ugyancsak az állószedés újra történő felhasználásának fonákságai közé tartozik, hogy a címlapján immár az 1562. évet viselő kiadvány kolofonjában minden példányban megmaradt az eredeti 1561. évszám.

¹⁹ Pl. Vv_{4a} 16: ő kapuit be nem „zauarják” helyére „záriák” került.

²⁰ Pl. Vv_{3b} 8, 11: „szál” kicserélése „vessző”-re

²¹ Pl. Tt_{7a}, Vv_{4b}.

²² Cluj Acad U 19. – Ezen a helyen is külön köszönet jár P. Vásárhelyi Juditnak, aki a kolozsvári példányok ellenőrzését a helyszínen volt szíves elvégezni.

Tisztázni kell azt a figyelemreméltó különbséget, amely még viszonylag a kiadvány elején, az egyetlen alkalommal nyomtatott, változatlan szedésű részben²³ található. Erre már Trócsányi is felhívta a figyelmet.²⁴ Itt a szedő súlyos hibát vétett: az evangéliumi szöveget a D₂b lap szélén jegyzetként helyezte el. Az így megtévesztő szöveget kiigazítandó, ezt a sort az előző lap aljára illesztették be a főszövegben, míg ugyanezt a téves helyen természetesen törölték. Az új sor beiktatása nem okozott gondot a szedőnek, mert az utolsó bekezdés előtt található üres sorba iktatva egy tömbben feljebb tudta „csúsztatni” a szedésrészletet. A két lap szedésén különben nem változtattak. Ez a hibaigazítás nem áll összefüggésben a két kiadás közötti eltérésekkel: mind az 1561., mind az 1562. évi kiadás példányai között egyaránt megtalálható mind a helytelen mind a kiigazított szedés. Tehát sajtókorrektúraként a nyomtatás munkafázisában ismerték fel a hibát, amelyet kijavítottak, a később előállított íveken már a helyes beosztásban olvasható a szöveg (9–10. ábra).²⁵

Érdekes eredményre vezetett a Heltai-féle *Újtestamentum* példányai papírjának vizsgálata. A papírmalmok termékeiket a merítőszitára erősített fémhuzalból kialakított vízjellel különböztették meg másokétól. Az egyedileg alkotott jelvény viszonylag jól felismerhetővé tette a papír eredetét. Áll ez különösen, ha ez az illető város címere. Ezt választotta 1546-ban a Johannes Honterus által alapított brassói malom is. A címeres vízjel alapján lehet tudni, hogy az 1550-ben készült, első kolozsvári nyomtatvány²⁶ alapanyaga onnan származott. Egy évtizeden át, ha nem is valamennyi kolozsvári kiadványt, de közülük sokat²⁷ ugyancsak brassói címeres papírra készítettek. 1560. február 20-i keltezésű ajánlással látott napvilágot az első olyan kiadványa²⁸ a Heltai-műhelynek, amelynek papírjában nem található vízjel. Ezzel párhuzamosan Brassóban 1560. május 3-án kezdték annak a testes és az ortodox románok használatára szánt kötetnek²⁹ az előállítását, amelyet teljes egészében vízjel nélküli papírra nyomtattak. Így teljesen megalapozott az a feltevés, hogy a kolozsvári műhely által – megszakításokkal – 1564-ig használt,³⁰ jelöletlen papír is bizonyosan Brassóban készült.³¹

²³ D₂ab.

²⁴ MKsz 1917. 205.

²⁵ A fennmaradt hibás és javított példányok számából valamelyest következtetni lehet arra is, hogy a nyomtatás munkafázisán belül erre a felismerésre mikor került sor. Nyilván már jó néhány lenyomat hagyhatta el addigra a sajtót, amikor kijavították a szedést, mert ilyen szarvashibát csupán néhány levonat esetén egyszerűen makulaturába dobtak volna. Mégis viszonylag hamar feltűnhetett ez a botlás, hiszen az ebből a szempontból is megvizsgált példányoknak csak kb. 15%-a tartalmazza a hibás szöveget.

²⁶ RMNy 87.

²⁷ RMNy 95, 109, 127, 152, 154, stb.

²⁸ RMNy 162.

²⁹ RMNy 168.

³⁰ RMNy 201, 202.

³¹ Ráadásul ez teljességgel szokatlan, a modern, igen gazdag papírtörténeti szakirodalom gyakorlatilag nem is említi ilyet a 16. századból.

EVANGELIUM.

és a kazdagfágoknac elhittetéffe meg az igét, es gyümölcszelen lesien. A ki ke földben vörte be a magot, ez az, a ki az es hallya es erti, ki es gyümölcszet terem, es nemelly vgyan fáz annyét, nemelly harannyét, nemelly harmincz annyét.

Más példabeszédet vette Iesus eleygebe, uán: Hasonlítottot mennyeknec orfága az berhöz, ki ió magot vet az ő földébe. De az emberec alonnánac, elöue az ő ellenfé honkolt vete a búza közébe, es elméne. Ma ron kedig a fi felneuekedöt es gyümölcszet remtet vólna, akkor meg tertzec a konkoly Menéne ezokaért a folgac a czalados emb höz, es mondanac ő neki: WRam, Nem de magot vetettél a te földedbe? Honnan v on rahát a konkoly? Ő kedig monda neki: ellenfég műuelte est. A folgac mondanac ő Akor odé ezokaért, hogy elmennyünc, es kigy omlallyuc? Ő kedig monda: Nem: Hogy mid a konkoly kigyomlallyatoc, egyetembe a buzát ki ne fackabátoc: Hadgyatoc együt ni mind a kettöt az arattásig, es az aratás ideien mondom az aratóknac: Gyüütfétece egy be t

SZENT MATHÉ IRASÁ SZERENT.

es nem értitec: Es látuan láttoc, es nem ismertec
Mert è nép nec búue meg keuęredet. Es fűlekel
nehezé hallanac, búmeket is behúntác, hogy va
laha búmekel ne láfsanac, es fűlekel ne hallyanac
es búuóckel ne értfenec, es meg ne tertienc, es
meg ne gyogyitlam őket.

De búdogoc à tú búmetec, mert látnac: es Luc. 10.
à tú fűleitóc, mert hallanac: Bizony módóm tú-
nęktec, hogy foc prophetác es igazac kėuántác 1. Pet. 2
látni, à mellyeket látoc, es nem láttác: es hallani,
mellyeket hallotoc, es nem hallottác,

Tú ezokaért halljátoc meg à mag vető-
ról valo példa beűedet. Vala menyéűer vala ki Mat. 4.
hallya arról az Orűágról valo Beűedet, es meg Luc. 8.
nem érti, eliő amà Gonof, es el ragadgya aűt,
à mi vett ettet az ő búuében. Ez az, à ki út fe-
len vette be à magot. De à ki à kőues helyen
vötté be à magot, Ez az, à ki az Igét hallya, es
mindgyaráűt őremmel véűi aűt. de nincz győ-
kőre őmagába: hanem ideiglen valo. Miko-
ron kedig nyomorgatás auagy vűdözés támad
az Igeért, legottan meg botránkozic. A ki
kedig à túuűsec kőzibe vette be à magot, ez az,
à ki az Igét hallya, de ez vilagi búrgalmatofűűg,

D 2

es à

A világviszonylatban is különlegességszámba menő, vízjel nélküli brassói papírt az ottani malom Gebhard Blücher szerint 1560–1562 és 1577–1578 között állította elő. A kolozsvári nyomdászat szempontjából az első időszak fontos. A vízjel eltűnését Blücher azzal magyarázta, hogy ebben az időben tulajdonosváltás történt a brassói malomban.³² A huzalból készült vízjelet tudatosan távolították el a korábban használt valamennyi szitáról, majd ezt követően ugyanezeket immár e nélkül használták,³³ tehát nem véletlenül estek azok onnan le.

A vízjel nélküli papír eltűnése a kolozsvári kiadványokból 1564-ben sem véletlen: ez volt az az esztendő, amikor elkezdett termelni Heltai saját papírmalma a Szamoson. Ettől kezdve Heltai valamennyi kiadványát természetesen saját előállítású alapanyagra készítette.

Visszatérve az *Újtestamentum*ra, azt egész terjedelmében jelöletlen papírra nyomták. Ennek vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy az 1561. évi kiadás teljes egészében lényegében azonos papírra készült, az 1562. évi túlnyomó részében is ugyanez ismerhető fel. Emellett azonban – kisebb részében – egy másik, az előzőtől különböző papír bukkan fel. A kétféle papír elhelyezkedése szinte teljesen pontosan fedi a szedési eltéréseket: az azonos szedés azonos papíron található. Vízjel hiányában a merítő szita függőleges, merevítő drótjainak egymás közötti távolsága alapján különböztethető meg az egymástól eltérő, kétféle papír. Az 1561. évi kiadásra egységesen jellemző, hogy a merevítők közti távolság megközelítőleg 30 mm. Ezzel szemben az 1562. évi kiadásban a korábbtól eltérő szedésű részben található papírnál ugyanez a távolság csak 25 mm körül mozog.³⁴

Gernot Nussbächer brassói levéltári iratok alapján részletesebben is foglalkozott a vízjel nélküli brassói papírokkal, amelynek során az 1559–1562 időkörből nem kevesebb, mint 18 különböző, vízjel nélkül használt, brassói merítő szitát, ill. papírt tudott egymástól megkülönböztetni objektív ismérvek (pl. a szita merevítőinek száma, azoknak egymás közötti távolsága) alapján.³⁵ Sajnos a többszörösen összehajtott, majd a bekötéskor három oldalon is megvágott nyomtatványokban sokkal nehezebben lehet ilyen finom megkülönböztetéseket tenni, mint a csaknem kivétel nélkül érintetlen szegélyű, fél vagy egész íves levéltári dokumentumokban. Szerencsére a Kolozsvárott felhasznált brassói papíroknak két csoportja a merevítők átlagos távolsága alapján – amint erről fentebb már szó esett – viszonylag jól elkülöníthető egymástól.

³² Cumidava (3.) 1965. 162.

³³ Cumidava (3.) 1965. 165.

³⁴ Természetesen a kézzel készített merítő sziták merevítőinek távolsága nem teljesen szabályos: az említett távolságok akár 2–3 mm-t is eltérhetnek. Szerencsére a megkülönböztetés megnyugtatóan elvégezhető: a merevítők közötti nagyobb, ill. kisebb távolság alapján a korábbi papír a későbbtől mindig egyértelműen elválasztható.

³⁵ Gernot Nussbächer, brassói levéltáros és könyvtáros nem publikált kutatási eredménye ez, amelyet írásban közölt 2004. október 18-án. Sokoldalú és rendkívül értékes információiért neki ezért ezen a helyen is hálás köszönet jár.

A fentiekben előadottak nyomán a két, de – szokatlan módon – végül is majdnem egy kiadvány kapcsán kérdések merülnek fel, amelyek magyarázatot igényelnek. Vajon miért állt be az említett törés a kötet előállításának során? Miért nem nyomtatták ki az összes példányt egyszerre? Miért kellett a majdnem tíz füzetnyi részt újra szedni és kinyomtatni? Mindez bizonyosan igen jelentős anyagi veszteséget okozott Heltainak.

A fentiekből úgy tűnik, hogy az Ii füzetnél – vagyis a kötet túlnyomó részének elkészülte után – megtorpanás történt a munkálatokban. Ettől kezdve kettévált az 1561. és az 1562. évszámú kiadás előállítása. A korábbi az 1561. újjévi ajánlás és a címlap tanúsága szerint ekkor jelentették meg, méghozzá feltehetően a tervezettnél jóval kisebb példányszámban. Az 1561. kiadás első füzet a Nádasdi Annának szóló és 1561. újjévi ajánlással utoljára készülhetett. Akkoriban ugyanis nem ritkán csak a kiadvány elkészültével dőlt el, hogy az ajánlás kinek (vagy kiknek) szóljon. Ezért általános szokás volt, hogy a bevezető rész kinyomtatását a címlappal a munkálatok legvégére hagyták. Az 1562. esztendőben azután másodszor is kiszedték a korábban nyomtatott tíz, egyenként két-két ívből álló füzetből 19 ív (az Ii külső íve nélkül) szövegét a kötet utolsó részéből. Az állószedésben hagyott négy ívben igazításokat végeztek, a legvégén pedig az új ajánlást nyomtatták ki az 1562. évi címlappal. A felsorolt részek előállításával kiegészült és így eladhatóvá vált a kiadvány példányainak már korábban elkészült túlnyomó része.

A ma ismert 30 példány közül hat az 1561., 20 az 1562. évi, négy – töredékes volta miatt – nem besorolható. A fentiek alapján talán megkockáztatható az a feltevés, hogy Heltai *Újtestamentum*-kiadása előbb hozzávetőleg száz, majd később 400, összesen tehát 500 példányban készülhetett.

A fentiekben előadott és a könyv kinyomtatása során felmerült problémák okát abban lehet keresni, hogy a kolozsvári műhelyben a papírkészlet 1560. őszén már kifogyással fenyegetett. A nyomdatulajdonos, miután kiderült, hogy nem tudja a folyamatos papírellátást biztosítani, arra kényszerült, hogy felmérje a még raktáron levő papír mennyiségét. Ezt összevethette az *Újszövetség* még hátralevő kb. 15 százalékának elkészítéséhez szükséges mennyiséggel. Ekkor rá kellett döbennie, hogy az addig kinyomtatott példányszámhoz viszonyítva a rendelkezésére álló papír a még elkészítendő részhez nem elég.

A Nádasdi Annának címzett ajánlásának második bekezdésében – miután az elsőben a társadalom vezető rétegének felelősségéről szólt – Heltai a következőket írta:

„Miért hogy ez okáért az Úristen Te Nagyságodat megvilágosította az Ő szent igéjével, Szentlélek által, hogy sok jámbor szegény szentegyházi emberek és egyéb szegény tanulók &c a Te Nagyságodnak istenes életedről és keresztyéni cselekedteidről tanúbizonyosságot tesznek, melyeket Te N. az elmúlt esztendőben, ennyi drágaságban és nagy szükségben, bő adománnyal, én hozzám is megmutatta. Ezért én is nem akartam a Te N. háládatlan lenni, hanem ezt a szent munkát Te N. akartam ajánlani, mely nyilván nem kicsiny munka. Mert mennyi gondolkodásban, fáradságban, költségben is álljon énnekem, azt az egy Isten tudja, és én, kiváltképpen az én halálos betegségemben és nagy erőtlenségemben.”

Ezek alapján egyértelmű, hogy Heltai mindenáron meg akarta köszönni a kapott, jelentős anyagi segítséget pártfogójának, még ha ez számára nem kevés munkatöbbletet és egyben költséget jelentett is. A kézirat alapján ki tudta számolni, hogy hány példányban tudja biztonságosan kinyomtatni a teljes kiadványból még hiányzó részeket a rendelkezésére álló papírkészletből. Kiszedette tehát ezeket, majd az általa kiszámított, csökkentett példányszámban kinyomatta. Az így elkészített kiadványhoz írt előszavával és abból példányok elküldésével fejezhette ki háláját Heltai 1561. legelején pártfogó asszonyának.

Heltai feltehetően csak 1562-ben juthatott hozzá újra papírhoz, amely most is brassói és vízjel nélküli volt. A 19 ívnyi rész újraszédésével, majd az állószedésben hagyott, de részben megigazított négy ívnyi rész kinyomtatásával 1562-ben kiegészültek az *Újszövetség* zömét alkotó és többségében még 1560-ban készült, majd hosszú ideig a műhelyben nyersívekben hevert és hiányos voltak miatt megjelentetésükre váró nyomatok, és azok immár eladhatóvá váltak Heltai számára.

Nem szabad azonban elhallgatni, hogy egyes példányokban nem ilyen hajszálpontosan követi a szedési különbségeket a papír eltérése. Az 1562. évi kiadásnak a papír szempontjából pontos vizsgálat alá vont 11 példányából néhány esetben régi papírra készült az új szedés.³⁶ Megfigyelhető, hogy ezek a részek az új szedés elején és végén találhatóak. Így feltehetően az történt, hogy a csekély számú maradék, régi papír és a frissen érkezett új ívek a műhelyen belüli átrakások következtében kis mértékben keveredtek.

De vajon miért támadtak a kolozsvári műhely tulajdonosának ilyen gondjai a papír beszerzésének kapcsán 1560-ban? Mi volt az oka, hogy nem gondoskodott időben a szükséges tartalékok megvételéről? Ilyen és ehhez hasonló további kérdések merülnek fel az emberben. Ennek megválaszolását a Lutherhez mindenkor hű Brassó és a vallásos meggyőződését több ízben is megváltoztató Heltai kapcsolatában kell keresni. Ő pontosan és viszonylag gyorsan követte a fejedelmi udvarnak a reformáció egyre radikálisabb ágaival rokonszenvező álláspontját. Ez pedig az igen befolyásos Dávid Ferencnek mindenkori felfogásához igazodott.

A német anyanyelvüként katolikusnak született Heltai az erdélyi szászok dél-erdélyi kiváltságos területéről került Kolozsvárra, ahol eleinte lutheránus lelkipásztorként működött. Az idők során teljességgel elsajátította a magyar nyelvet. Mikor 1550-ben Georg Hoffgreff a városban megalapította az első nyomdát, Heltai hamarosan üzlettársa lett. Később összezőrdültek, és Heltai kivált a nyomdából, majd végül 1559-től ő lett a műhely egyedüli tulajdonosa. Kiadványain keresztül viszonylag évnyi pontossággal nyomon lehet kísérni vallásos meggyőződésének egyes szakaszait. A kolozsvári műhelyben előbb (1550–1558) evangélikus, majd

³⁶ Így az előszó (Bp. Ev), egy esetben a Kk füzet belső íve (Bp. OSzK RMK 51/1. pld.), három példányban (Bp. Univ, Bp. Acad RMI 8°752, Cluj Univ BMV 365) pedig az Ss füzet belső íve készült régi papírra.

(1559–1568) református, végül (1569–1571) unitárius kiadványok láttak napvilágot.

Amíg Heltai Luther követői közé tartozott, együttműködése a szász Brassóval problémamentes volt, hiszen ez mind a brassói papírmalomnak, mind a kolozsvári nyomdásnak kölcsönösen előnyös volt. Mindketten tartós és biztos üzletfelei voltak egymásnak. 1559-ben erre a jó viszonyra Heltainak a kálvinizmushoz történő csatlakozása súlyos árnyékként nehezült. A brassói papírmalom tulajdonosa, Johannes Benkner a város egyik legelőkelőbb és leggazdagabb patrícius családjából származott, művelt kereskedő-polgár és 1547-től kezdve éveken át főbíró volt.³⁷ Alapítója és társtulajdonosa volt – többek között – a brassói papírmalomnak. Mint meghatározó személyiség élénken kivette részét városa vallási kérdésekben elfoglalt hivatalos álláspontjának kialakításában. 1559. március 12-én a brassói románságnak az evangélikus vallás elfogadására történő rávezetése végett határozatot is hoztak Luther kátéjának román nyelven történő megjelentetésére.³⁸

Ezek után nem lehet azon csodálkozni, hogy a kolozsvári nyomda és a brassói papírmalom közötti kapcsolatban problémák merültek fel, amikor Heltai 1559-ben a kálvini tanításokat tette magáévá. A rendkívül gyakorlatias szászok természetesen nem kívánták elveszíteni a brassói papírmalom egyik legfontosabb vevőjét. A másik legnagyobb papírfogyasztó a helyi, Honterus által alapított nyomda volt. Azonban ennek működése tulajdonosának, Valentin Wagnernek halálát követő időben, pontosabban éppen ekkor, az 1559–1561 közötti évekből ma nem ismeretes.³⁹ Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a nyomtatás vagy szünetelt, vagy összezsugorodott.

Alátámasztja ezt Gernot Nussbächer fentiekben említett összeállítása. Ez azt bizonyítja, hogy a brassói papírmalom termelése 1560-ban mélyponton volt. Az általa rögzített 18 merítő szita közül mindössze egyet állítottak munkába ebben az esztendőben, míg az előzőben ötöt.⁴⁰ Nem volt sokkal jobb a helyzet 1561-ben sem, amely évből csak két új merítő szitát tudott Nussbächer felismerni. Megváltozott a helyzet 1562-ben, amikor is e fontos, új eszközök száma hirtelen tízre ugrott fel.⁴¹

A másik brassói sajtó, amelynek nyilván jelentős papírigénye volt, ekkortájt (1560–1563) Coresi vezetésével az ortodox románok számára állított elő könyveket. Ezért érthető a malom igyekezete, hogy a frissen keletkezett vallási eltérés

³⁷ JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI–XVII. század)*. = Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia, Fasciculus 2. Cluj 1962. 63.

³⁸ TRAUSCH, Josef: *Schriftsteller-Lexikon... I.* Kronstadt 1868. 105.

³⁹ *RMNy* 758.

⁴⁰ Nyilván ezek között voltak a korábban használtak, amelyekről leválasztották a vízjelet létrehozó drótfonatokat.

⁴¹ Joggal feltételezhető, hogy a brassói címer drótból hajlított vízjelei – legalább is többségükben – ezekre kerültek azután újra rá 1563-tól.

ellenére továbbra is szállíthasson a nyomdáknak. A felmerült problémát azzal kívánták áthidalni, hogy 1559-ben, amint erről a fentiekben már szó volt, eltávolították a merítő szitákról a brassói eredetet egyértelműen eláruló vízjelet. Így senki sem tudta az előállítási helyet bizonyítani, hogy az immár a reformátusok oldalán álló kolozsvári műhely az általuk használt, vízjel nélküli papírt honnan szerezte be.

Amint már szó esett róla, a vízjel nélküli brassói papír Kolozsvárott először – még vegyesen a vízjelekkel – az 1560. február 20-i keltezésű kiadványban tűnt fel.⁴² Heltai 1559 vége vagy 1560 első heteiben juthatott tehát ahhoz az immár vízjel nélküli, de egyértelműen Brassóban készült papírhoz, amelyre azután a magyar nyelvű *Újszövetség* zömét nyomtatták.

A fentekben előadottak alapján úgy tűnik azonban, hogy ez a megoldás nem bizonyult tartósnak, mert 1560 folyamán Heltai nem kapott olyan mennyiségű papírt Brassóból, amely műhelyének folyamatos termelését – elsősorban a komoly piaci sikerre számítható, magyar nyelvű *Újszövetség*nek kellő példányszámban történő megjelentetését – biztosíthatta volna. Ezért nyomban hozzálátott nyomdája zavartalan működésének megteremtéséhez. Anyagi kihatásait tekintve ezt a jelentős gondját – módos ember lévén⁴³ – gyökeresen kívánta megoldani: saját papírmalmot akart építtetni. Műhelyének a fentiekben vázolt papírhiánya már az 1560. esztendőben e terve megvalósításához szükséges lépések megtételére sarkalta. Ezt bizonyítja, hogy 1560. december 29-én a kolozsvári tanács – immár a fejedelmi jóváhagyás megtörténtét követően, és mivel „a nyomda papírellátása költséges és nehézkes” volt – hozzájárult Heltai kéréséhez, hogy saját hasznára (és költségére) papírmalmot építhessen a Szamoson, természetesen mások érdekeinek sérelme nélkül.⁴⁴ Bár Heltai már az 1561. esztendő tavaszára tervezte a malom építésének megindítását, ennek megvalósítása azonban – a közbejött háborús események következtében – csak 1563–1564. években sikerült.⁴⁵

1562-ben – legalább is egy szállítmány erejéig – újra megindult a brassói, vízjel nélküli papír szállítása Kolozsvárra. Erre – Heltai alig 80 lapnyi szöveg újraszerzésével – ki tudta nyomtatni az *Újszövetség* Nádasdi Annának szóló ajánlással ellátott példányainak elkészülte óta a műhelyében ívekben tornyosuló, korábban elkészült, nagyobbik rész kiegészítését. Az ehhez készített új címlap és ajánlás szerint ez 1562-ben történt. Ebből az esztendőből a kolozsvári officinának egyetlen másik, mindössze hét ívből álló kiadványa⁴⁶ maradt fenn, ugyancsak vízjel nélküli brassói papíron.⁴⁷

⁴² RMNy 162 – Cumidava (3) 1965. 164.

⁴³ 1560. február 11-én 800 forint megfizetését vállalta a városnak: PIRNÁT Antal – VÉGH Ferenc. *Új adatok Heltai Gáspárról.* = ItK 1956. 68–69.

⁴⁴ PIRNÁT Antal – VÉGH Ferenc. *Új adatok Heltai Gáspárról.* = ItK 1956. 69–70.

⁴⁵ JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma.* = MKsz 1961. 293.

⁴⁶ RMNy 187.

⁴⁷ Cumidava (3). 1967. 164. – Úgy tűnik, hogy mindössze ennek előállítására futotta még az utolsó, Kolozsvárra érkezett, brassói papírból.

Feltűnő, hogy – a mai ismeretek szerint – 1563. évszámmal egyetlen kolozsvári nyomtatvány sem ismertes. Joggal feltételezhető, hogy ennek oka a brassói papírszállítás végleges leállása. Ez alighanem arra vezethető vissza, hogy az ottani városi hatóságok még burkolt (vízjel nélküli) formában sem támogatták az immár kálvinista Heltai nyomdájának alapanyaggal történő ellátását.⁴⁸

Az évszámos kolozsvári kiadványok időrendi sora 1564-től azután immár folyamatos.⁴⁹ Ebből arra lehet következtetni, hogy az 1562-ben vízjel nélküli, brassói papír csupán korlátozott mennyiségben érkezett Heltaihoz. Műhelye zavartalan papírellátását végül is csak az 1564 tavaszán⁵⁰ működni kezdett saját malma tudta biztosítani.

Függelék

Az RMNy 172 és RMNy 186 ma ismertes példányai

A példányok lelőhelyének megjelölésénél az RMNy gyakorlata volt irányadó. A kötet jelzete csak ott van feltüntetve, ahol a gyűjteményben több példány őriznek a műből. A © jel a címlapos, a * pedig az autopszia alapján vizsgált példányokat jelöli. A példányok után álló szám és a „fol.” rövidítés a hiányt mutatja: a teljes kötet 532 fólót tartalmaz.

1561-es kiadás (RMNy 172)	hiány
Budapest Nat* (RMK I 51a)	507 fol.
Cluj Acad II (Ref.)*	23 fol.
Cluj Univ* (366a)	10 fol.
Esztergom Dioec	503 fol.
Magántulajdonban* (Kende György, Budapest Nat cop.)	© 2 fol.
Magántulajdonban* (Földvári Gábor) ⁵¹	23 fol.
1562-es kiadás (RMNy 186)	
Alba Iulia	14 fol.
Budapest Acad* (RM I 4 20)	35 fol.
Budapest Acad* (RM I 8 752)	25 fol.
Budapest Ev*	© 1 fol.

⁴⁸ Ezzel szemben a románok számára magában Brassóban előállított kiadványok elkészültében a százszok közvetlenül érdekelték voltak, mert ezek eladását évtizedek óta főleg ők végezték, még a szomszédos fejedelemségekben is. Ugyanakkor eredménytelenek bizonyult térítési próbálkozásaik alapján azt is belátták, hogy az ortodoxok nem hajlandóak elfogadni a lutheri tanokat.

⁴⁹ RMNy 200.

⁵⁰ JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma*. = MKsz 1961. 293.

⁵¹ Itt szeretném köszönetet mondani Földvári Gábornak, hogy a beható vizsgálathoz segítőkészen rendelkezésre bocsátotta a tulajdonában lévő példányt.

Budapest Nat* (RMK I 51/1)	©	teljes
Budapest Nat* (RMK I 51/2)		46 fol.
Budapest Univ*	©	teljes
Cluj Acad* (U19)	©	teljes
Cluj Acad* (U20)		115 fol.
Cluj Acad* (U18)		62 fol.
Cluj Univ* (365)		65 fol.
Cluj Univ* (366)		59 fol.
Debrecen Ref (Sz 240)	©	teljes
Debrecen Ref (Rmk 134)		118 fol.
Kecskemét Ref (A1)		40 fol.
Erlangen Univ	©	teljes
Graz Univ	©	1 fol.
Gyöngyös		3 fol.
Sárospatak Ref		14 fol.
Banská Štiavnica	©	teljes

Töredékessége miatt nem állapítható meg, hogy melyik kiadásból származik:

Martin	223 fol.
Szarvas Gimn	218 fol.
Kecskemét Ref (A1 duplum)	516 fol.
Pannonhalma	363 fol.

GEDEON BORSA – PÉTER PERGER

Les éditions du Nouveau Testament de Heltai sur papier sans filigrane (1561–1562)

La bibliographie nationale retrospective hongroise (*Régi Magyarországi Nyomtatványok, RMNy*) publie deux éditions du *Nouveau Testament* traduit et imprimé sous la direction de Gáspár Heltai, celle de 1561 (nr. 172) et celle de 1562 (nr. 186). La description de cette dernière – compte tenu des constatations de la littérature spéciale antérieure – accentue que les circonstances des deux éditions et leurs rapports ne sont pas suffisamment éclaircies. De l'édition de 1561 on ne connaît qu'un seul exemplaire qui soit presque complet, y compris la page de titre. L'examen, devenu possible tout dernièrement, de cette volume – d'ailleurs en propriété privée – et sa comparaison avec les autres exemplaires des deux éditions a rendu possible une tentative à l'éclaircissement du problème exposé.

La comparaison avait prouvé, que la composition des deux éditions est identique en 85%, tandis que les différences ne se montrent qu'aux derniers 15%.

L'examen du papier des exemplaires avait donné également de nouveaux résultats. L'officine de Kolozsvár, depuis les années de 1550, travaillait sur papier à filigrane, préparé à Brassó. En 1560 apparaît parmi les produits du moulin de Brassó une exclusivité, le papier sans filigrane. Les deux éditions du *Nouveau Testament* sont imprimées sur un tel papier, mais tandis que l'édition de 1561 est imprimée entièrement sur le même papier, dans l'édition de 1562 – tout à fait conformément aux différences de composition – apparaît un papier différent du précédent.

Vu les précédents, on peut présumer, qu'après la finition de la majeure partie, les travaux des deux éditions se sont divisés en deux. La première édition est parue à Nouvel An 1561, plus tard en 1562, les derniers 19 cahiers ont été recomposés, et on a exécuté des corrections aux 4 cahiers derniers, restés en casier.

Le procédé inhabituel est sans doute due aux troubles de l’approvisionnement en papier de l’officine. La cause en est peut être la conversion au calvinisme de Heltai. Le moulin à papier de Brassó, ville luthérienne, ne voulait plus servir ouvertement l’atelier de Heltai, alors, on a écarté la filigrane de la forme, qui aurait pu prouver l’origine de Brassó. Heltai, comme la préface de l’édition de 1561 le dit, voulait de toute façon exprimer sa gratitude pour son aide financière importante à son patron. C’est pour cela, au cours des travaux d’imprimerie, il a estimé la réserve de papier dont il a disposé encore, et il a modifié le tirage des derniers cahiers, de manière à pouvoir achever, soit un tirage moindre que prévu, d’imprimer le *Nouveau Testament*.

En 1562, une dernière fois il a reçu un envoi de papier, cette fois aussi sans filigrane, alors à ce moment il a pu compléter les cahiers préalablement achevés, par une récomposition de la fin du volume, ainsi les volumes sont devenus vendables.

Vraisemblablement cette épisode avait incité Heltai à établir son propre moulin à papier à Kolozsvár en 1564.